

Η μαρξική έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής ως κριτική στις εξελικτικές προσεγγίσεις της Ιστορίας

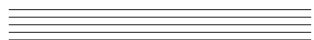
Γιάννης Μηλιός

Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών, ΕΜΠ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι εξελικτικές προσεγγίσεις της Ιστορίας, οι οποίες επιδιώκουν να παρουσιάσουν την ιστορική διαδικασία με βάση ένα ενιαίο σχήμα διαδοχής «εποχών του ανθρώπινου πολιτισμού», θεωρούν τον καπιταλισμό ως το προϊόν που προέκυψε, σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, από την ωρίμανση του πολιτισμού των «νεότερων χρόνων», χαρακτηριστικά του οποίου υπήρξαν η ανάπτυξη του ουμανισμού (και του προτεσταντισμού), της επιστήμης, του εθνικισμού και των εθνικών κρατών, των υπερπόντιων ανακαλύψεων και της αποικιοκρατίας και, τέλος, του υπερπόντιου εμπορίου, που αποτέλεσε και την οικονομική βάση για τον εκχρηματισμό της ευρωπαϊκής οικονομίας και για τη μετέπειτα ανάπτυξη της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας (Clough/Rapp 1979: 153 κ.ε.). Σε αντιστοιχία με αυτό το εξελικτικό σχήμα «προόδου του ανθρώπινου πολιτισμού» από τον Μεσαίωνα στους «Νεότερους χρόνους», υποστηρίζεται ότι ο καπιταλισμός είναι η οικονομική μορφή που διαδέχεται τη φεουδαρχία (Philip 1973: 3 κ.ε.).

Μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτό ότι η μαρξιστική έννοια του *τρόπου παραγωγής* είναι πολύ πλουσιότερη από το περιγραφικό εξελικτικό σχήμα της «προόδου του ανθρώπινου πολιτισμού»: Δεν περιορίζεται στη σχηματοποίηση κάποιων φαινομένων της ιστορικής εξέλιξης και στην παρουσίασή τους ως σταδίων προόδου του πολιτισμού, αλλά αναζητά τις κρυμμένες αιτιακές σχέσεις αυτών των εξελίξεων καθώς και τα ειδοποιά χαρακτηριστικά κάθε τύπου κοινωνικής οργάνωσης. Για τη μαρξιστική θεωρία καπιταλισμός δεν είναι απλώς η συσσώρευση και εξάπλωση του κεφαλαίου, αλλά η κυριαρχία μιας

ειδικής κοινωνικής σχέσης εξουσίας και εκμετάλλευσης (συστατικά στοιχεία της οποίας είναι η μετατροπή των προϊόντων της εργασίας αλλά και της εργασιακής δύναμης σε εμπορεύματα, η μετατροπή του εργαζομένου σε ελεύθερο πολίτη-νομικό υποκείμενο δικαίου, η ανάδειξη ενός ταξικά ουδέτερου εθνικού κράτους κ.ο.κ.). Αντίστοιχα, η περίοδος που αποκαλείται «Μεσαίωνας» ή «προκαπιταλισμός» δεν ήταν «φεουδαρχία», διότι την ίδια ιστορική περίοδο μπορούσαν (και μπορούν) να συνυπάρχουν (στο πλαίσιο του «ανθρώπινου πολιτισμού») διαφορετικοί τύποι κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή κοινωνίες στις οποίες κυριαρχούν διαφορετικοί τρόποι παραγωγής.

Παρότι, όπως θα δούμε σε όσα ακολουθούν, στο πλαίσιο του μαρξισμού έχουν διατυπωθεί προσεγγίσεις και έχουν διαμορφωθεί ρεύματα τα οποία κυριαρχούνται από μια ορισμένη εξελικτική λογική και θεωρία, και επιπλέον εξελικτικές απόψεις εμφανίζονται αποσπασματικά ακόμα και στο ώριμο έργο του Μαρξ, εντούτοις η μαρξιστική θεωρία γενικά και ειδικότερα οι έννοιες που θεμελιώνονται στο *Κεφάλαιο*, στα *Grundrisse*, στις *Θεωρίες για την Υπεραξία* κλπ. βρίσκονται σε ρήξη με την εξελικτική λογική, δηλαδή με την κατανόηση της ιστορίας ως μιας ανοδικής κλίμακας σταδίων «ανθρώπινης προόδου». Η έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής, που ανέπτυξε ο Μαρξ μετά το 1857, φωτίζει ίσως με τον καλύτερο τρόπο την αναγκαιότητα μιας ιστορικής και οικονομικής ανάλυσης που να μη βασίζεται στην ιδεολογία του εξελικτισμού, αλλά και τη μη συμβατότητα της μαρξιστικής θεωρίας με την ιδεολογία αυτή.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΑΡΞ

Η μαρξιστική έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής (ΑΤΠ) αναφέρεται στα δομικά στοιχεία μιας ιδιαίτερης κατηγορίας προκαπιταλιστικών κοινωνιών: α) απουσία ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, β) συλλογική οργάνωση (οικονομική, πολιτική και ιδεολογική) της άρχουσας τάξης σε ένα δεσποτικό κράτος, γ) συλλογική οργάνωση της κυριαρχούμενης τάξης, των εργαζομένων, σε τοπικές κοινότητες.

Όπως σε όλους τους τρόπους παραγωγής, η άρχουσα τάξη είχε στον ΑΤΠ την οικονομική κυριότητα των μέσων παραγωγής (της γης), δηλαδή οικειοποιείτο το υπερπροϊόν. Όπως σε όλους τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παρα-

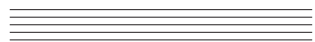

γωγής η κυριαρχούμενη-εργαζόμενη τάξη δεν είχε «ελευθερωθεί» από τα μέσα παραγωγής, και επομένως δεν είχε απελευθερωθεί και από τις σχέσεις άμεσης πολιτικής υπαγωγής στην κυρίαρχη τάξη. Όπως και στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής η κυριαρχούμενη τάξη διατηρούσε την άμεση κατοχή των μέσων παραγωγής, δηλαδή την εξουσία να τα θέτει σε χρήση (να καλλιεργεί τη γη). Η ειδοποιός διαφορά του ΑΤΠ, ως προς τους άλλους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και ιδίως τον φεουδαρχικό, εντοπίζεται στο ότι τόσο η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και η ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος (της υπερεργασίας), όσο και η κατοχή τους δεν οργανώνονταν σε ατομική αλλά σε συλλογική βάση.

Η γη αποτελούσε στον ΑΤΠ, όπως και σε όλους τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, το κύριο μέσο παραγωγής. Η απουσία ατομικών σχέσεων κυριότητας και κατοχής σήμαινε ότι η οικονομική εκμετάλλευση της κυριαρχούμενης τάξης από την κυρίαρχη τάξη έπαιρνε μια συλλογική-άμεσα κοινωνική μορφή: εμφανιζόταν ως σχέση ανάμεσα στο *ασιατικό κράτος* (που αποτελούσε τη συλλογική μορφή οργάνωσης της κυρίαρχης τάξης και προσωποποιούνταν από τον δεσπότη, ο οποίος εθεωρείτο ο άμεσος εκπρόσωπος στη γη της θείας τάξης και του θείου νόμου) από τη μια πλευρά και στις *κοινότητες των εργαζομένων* από την άλλη.

Η ύπαρξη της κυρίαρχης τάξης υπό τη μορφή του δεσποτικού ασιατικού κράτους (ως οι αξιωματούχοι αυτού του κράτους), με παράλληλη απουσία σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας επί της γης από τη μια πλευρά, και από την άλλη η δυνατότητα των αγροτών να καλλιεργούν τη γη μόνο υπό την προϋπόθεση ότι ανήκαν σε μια τοπική κοινότητα, εξασφάλιζε τον συλλογικό χαρακτήρα των σχέσεων κυριότητας και κατοχής των μέσων παραγωγής και τον συλλογικό χαρακτήρα της οικονομικής εκμετάλλευσης. Η απόσπαση της υπερεργασίας από την κυρίαρχη τάξη έπαιρνε έτσι τη μορφή ενός φόρου-δοσίματος (Tribut) σε χρήμα ή σε είδος, τον οποίο πλήρωναν οι (αγροτικές ή αστικές) κοινότητες στο κράτος, σύμφωνα με συγκεκριμένες νομικές ρυθμίσεις που αυτό θέσπιζε (διατάγματα του δεσπότη, φερμάνια, νόμοι).

Οι κοινότητες αποτελούσαν έτσι τη στοιχειώδη οικονομική, αλλά ταυτόχρονα και στρατιωτικοπολιτική μονάδα στις κοινωνίες όπου ο ΑΤΠ ήταν κυρίαρχος. Απολάμβαναν έναν βαθμό αυτονομίας από τις κεντρικές κρατικές αρχές, εφόσον βέβαια πλήρωναν τους φόρους που τους αναλογούσαν. Ενσωματώνονταν στην ασιατική κοινωνική τάξη πραγμάτων μέσω της διοίκησης

τους από ένα στρώμα τοπικών (πολιτικών και στρατιωτικών) αρχόντων και θρησκευτικών αξιωματούχων, οι οποίοι εγγυούνταν το status quo σε συνεργασία με τις περιφερειακές ή ακόμα, σε ορισμένες περιπτώσεις, απευθείας με τις κεντρικές κρατικές αρχές. Οι κρατικοί αξιωματούχοι, που έλεγχαν οικονομικά και διοικητικά τις κοινότητες ή τις επαρχίες του δεσποτικού κράτους, ιδιοποιούνταν ένα τμήμα των δοσιμάτων, όμως δεν είχαν κληρονομικά δικαιώματα στη θέση τους. Ορίζονταν (και καθαιρούνταν) από την ανώτερη κρατική αρχή, η οποία όριζε και το είδος και ύψος των δοσιμάτων που ιδιοποιούνταν. Οι κρατικοί αξιωματούχοι λειτουργούσαν έτσι ως εκτελεστικά όργανα των (συνήθως γραπτών) διαταγμάτων του ανώτατου άρχοντα.

Μεγάλες ασιατικές αυτοκρατορίες, όπως η Κίνα, η Ρωσία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, ή η Ινδία την εποχή της κυριαρχίας των Μεγάλων Μογγόλων ήταν κοινωνικοί σχηματισμοί στους οποίους κυριαρχούσε ο ΑΤΠ. Αυτός είναι, κατά τη γνώμη μου, ο λόγος για τον οποίο ο Μαρξ ονόμασε ασιατικές τις συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, παρότι γνώριζε ότι στο παρελθόν οι σχέσεις αυτές ήταν κυρίαρχες και σε γεωγραφικές περιοχές εκτός της Ασίας, όπως π.χ. στη Σκωτία (MEW 8: 499-505, Μαρξ 1963: 752-53). Αυτό που κυρίως ενδιέφερε τον Μαρξ ήταν να μελετήσει τη διαδικασία μετασχηματισμού των προκαπιταλιστικών κοινωνιών σε καπιταλιστικές και όχι να σκιαγραφήσει την «ιδιαιτερότητα» ή την «καθυστέρηση» της Ασίας, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι συγγραφείς (βλ. π.χ. Brook 1989: 4-7).

Πράγματι, μία από τις πρώτες προσεγγίσεις των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων που επιχειρήσε ο Μαρξ αφορούσε το μετασχηματισμό της συλλογικής-κοινοτικής ή φυλετικής ιδιοκτησίας στη Βόρεια Σκωτία σε ατομική ιδιοκτησία με την καπιταλιστική έννοια του όρου. Σε ένα άρθρο του για τη Σκωτία, που δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1853, ο Μαρξ έγραφε:

«Στη φατρία (Clan), στην οικογένεια, ανήκε η περιοχή όπου κατοικούσε, ακριβώς όπως στη Ρωσία, όπου η γη στην οποία κατοικεί μια αγροτική κοινότητα δεν ανήκει στον κάθε ξεχωριστό αγρότη, αλλά σε ολόκληρη την κοινότητα [...]. Οι συνεισφορές για την κοινή άμυνα ή οι δοσιματικοί φόροι [Tribute] προς το γαιοκτήμονα, ο οποίος ήταν ταυτόχρονα αρχηγός στον πόλεμο και ανώτατος άρχων στην περίοδο της ειρήνης δεν αυξάνονταν ποτέ [...]. Αυτά τα δοσίματα [Abgaben] [...] αποτελούσαν μάλλον ένα δοσιματικό φόρο [Tribut], μέσω του οποίου αναγνωριζόταν η επικυριαρχία του “Μεγάλου

Ανδρός” και των αξιωματούχων του, παρά ένας φόρος μίσθωσης με τη σύγχρονη έννοια ή μια πηγή εισοδήματος. Οι αξιωματούχοι που βρίσκονταν ιεραρχικά αμέσως κάτω από τον “Μεγάλο Άνδρα” ονομάζονταν “taksmen” και η περιφέρεια που τους δινόταν για τη διαβίωσή τους ονομαζόταν tak. Σ’ αυτούς αναφέρονταν κατώτεροι αξιωματούχοι, από τους οποίους ο καθένας διοικούσε μια ομάδα κοινοτήτων και υπό τη διοίκηση των οποίων βρισκόταν η αγροτιά. Όπως βλέπουμε, η φατρία δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια στρατιωτικά οργανωμένη οικογένεια [...]. Η γη είναι ιδιοκτησία της οικογένειας, και στο εσωτερικό της οικογένειας υφίστανται, παρά την εξ αίματος συγγένεια, διαφορές ιεραρχίας, ακριβώς όπως σε όλες τις παλιές ασιατικές κοινότητες οικογενειών [...]. Για πρώτη φορά μετά το 1811 συντελέστηκε ο τελικός και πραγματικός σφετερισμός, ο αναγκαστικός μετασχηματισμός της ιδιοκτησίας των φατριών σε ατομική ιδιοκτησία με τη σύγχρονη έννοια, και μάλιστα σε ατομική ιδιοκτησία του αρχηγού της φυλής» (MEW 8: 501-503).

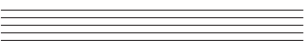
Μετά τη δημοσίευση του άρθρου του Μαρξ που προαναφέραμε, υπήρξε μια σημαντική σε έκταση αλληλογραφία ανάμεσα στον Μαρξ και τον Ένγκελς σχετικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ασιατικών κοινωνικών σχηματισμών. Στις 2 Ιουνίου 1853 ο Μαρξ έγραψε στον Ένγκελς σχετικά με το βιβλίο του Fr. Bernier, *Voyages contenant la description des Etats du Grand Mogol*: «Ο Bernier ανακαλύπτει σωστά ότι η θεμελιώδης μορφή για όλα τα επιφανήματα των ανατολικών κοινωνιών –μιλάει για την Τουρκία, την Περσία, το Ινδοσταν– στο ότι δεν υφίσταται ατομική ιδιοκτησία. Αυτό είναι το πραγματικό κλειδί [για την κατανόηση, Γ.Μ.] του ουρανού της Ανατολής» (MEW 28: 254). Ο Ένγκελς απάντησε λίγες μέρες αργότερα: «Η απουσία έγχειας ιδιοκτησίας είναι πραγματικά το κλειδί για ολόκληρη την Ανατολή. Εκεί βρίσκεται η πολιτική και θρησκευτική ιστορία. Όμως από πού προκύπτει το ότι οι κάτοικοι της Ανατολής δεν φθάνουν στην έγχεια ιδιοκτησία, ούτε καν στη φεουδαρχική; Πιστεύω ότι έγκειται κυρίως στις κλιματολογικές συνθήκες, σε σύνδεση με τις συνθήκες του εδάφους [...]. Η τεχνητή ύδρευση είναι εδώ η πρώτη προϋπόθεση της γεωργίας, και αυτή είναι υπόθεση είτε των κοινοτήτων, περιφερειών είτε της κεντρικής κυβέρνησης» (MEW 28: 259).

Ο Μαρξ υιοθέτησε πλήρως αυτή τη «νατουραλιστική» (δηλαδή ακοινωνική) προσέγγιση του Ένγκελς, η οποία ουσιαστικά υποστηρίζει (για να παραφράσουμε και να αντιστρέψουμε ένα απόσπασμα από τον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου*) ότι «η φύση παράγει από τη μια μεριά το δεσποτικό κράτος και από την

άλλη τις αγροτικές κοινότητες». Σε ένα άρθρο του στη *New York Daily Tribune*, ο Μαρξ επανέλαβε σχεδόν κατά λέξη τα επιχειρήματα και τις διατυπώσεις του Ένγκελς σχετικά με τις κλιματολογικές συνθήκες και την τεχνητή άρδευση (MEW 9: 129 κ.ε.).¹ Τα επιχειρήματα αυτά θα μπορούσαν βέβαια να καταρριφθούν ακόμα και με βάση τα εμπειρικά (και κλιματικά) δεδομένα της Σκωτίας, τα οποία ο Μαρξ γνώριζε καλά. Φαίνεται επομένως ότι την εποχή αυτή (1853), ο Μαρξ δεν είχε συγκροτήσει το θεωρητικό του σύστημα της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* και τις αντίστοιχες με αυτό έννοιες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Με άλλα λόγια, δεν είχε ακόμα ολοκληρώσει τη ρήξη του με το θεωρητικό πεδίο της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας..

Η τελική ρήξη του Μαρξ με την αστική ιδεολογία και το θεωρητικό πεδίο της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας συντελείται το 1857, με τα χειρόγραφα που εκδόθηκαν για πρώτη φορά την περίοδο 1939-41, με τον τίτλο *Grundrisse zur Kritik der Politischen Oekonomie* (Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας). Στο έργο αυτό βρίσκουμε μια εκτεταμένη ανάλυση για τις «μορφές που προηγούνται της καπιταλιστικής παραγωγής» (Marx 1993: 471-479). Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, που στόχος της ήταν κυρίως το προσωπικό ξεκαθάρισμα των εννοιών από τον συγγραφέα, ο Μαρξ διευκρίνισε ότι η συλλογική ιδιοποίηση και καλλιέργεια του εδάφους αποτελεί την πρώτη ιστορική μορφή ιδιοκτησίας στους νομαδικούς λαούς που ζούσαν κυρίως από το κυνήγι και μεταγενέστερα στις αγροτικές φυλές γεωργών. Με άλλα λόγια, η οικογενειακή συλλογικότητα, η κοινότητα, αποτελεί μια κοινωνική μορφή η οποία προηγείται του ΑΤΠ (ως ενός δομημένου κοινωνικού Όλου, που συμπυκνώνει τα ειδοποιά χαρακτηριστικά των δεσποτικών κοινωνιών). Στη βάση, λοιπόν, αυτής της αρχέγονης κοινοτικής μορφής αναπτύσσονται ιστορικά οι «ασιατικές αγροτικές μορφές», στις οποίες «η *περιεκτική ενότητα* που βρίσκεται πάνω από όλες αυτές τις μικρές κοινότητες εμφανίζεται ως *ανώτερος ιδιοκτήτης*, ή ως ο *μοναδικός ιδιοκτήτης*, άρα οι πραγματικές κοινότητες μόνο ως *κληρονομικοί κάτοχοι*» (MEGA II/1.2: 380, Μαρξ 1990: 359).

Ο Μαρξ ενδιαφέρεται τώρα για την ιστορικά ιδιαίτερη μορφή που παίρνει το υπερπροϊόν: «Στο κέντρο του ανατολικού δεσποτισμού και της έλλειψης ιδιοκτησίας η οποία με τη νομική έννοια φαίνεται να υφίσταται εκεί, αυτή η φυλετική ή κοινοτική ιδιοκτησία υφίσταται στην πραγματικότητα ως το θεμέλιο, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις δημιουργείται από τη σύνδεση

μέσα στη μικρή κοινότητα της μανουφακτούρας και της αγροτικής παραγωγής, που γίνεται έτσι απολύτως αυτοσυντήρητη και κλείνει μέσα της όλους τους όρους αναπαραγωγής και παραγωγής πλεονάσματος. Ένα τμήμα της υπερεργασίας ανήκει στην ανώτερη κοινότητα, η οποία εν τέλει υφίσταται ως πρόσωπο, και αυτή η υπερεργασία παίρνει τη μορφή του δοσιματικού φόρου [Tribut] κλπ., όπως επίσης της κοινής εργασίας για τη δόξα της ενότητας, κατά ένα μέρος του πραγματικού δεσπότη, κατά ένα μέρος της φαντασιακής φυλοομαδικής υπόστασης, του Θεού. Αυτό το είδος κοινοτικής ιδιοκτησίας, στο μέτρο που πράγματι υλοποιείται στην εργασία, μπορεί τώρα να εμφανίζεται είτε με τη μορφή όπου οι μικρές κοινότητες φυτοζωούν, ανεξάρτητα η μία από την άλλη, και στην καθεμιά τους το άτομο δουλεύει ανεξάρτητα με την οικογένειά του πάνω στον κλήρο που του δόθηκε [...] είτε η ενότητα μπορεί να επεκτείνεται και σε συλλογικότητα στην ίδια την εργασία, που μπορεί να είναι ένα κανονικό σύστημα, όπως στο Μεξικό, ιδιαίτερα στο Περού, ανάμεσα στους αρχαίους Κέλτες, σε μερικές ινδικές φυλές. Η συλλογικότητα μπορεί ακόμα να εμφανίζεται στο εσωτερικό της φυλετικής οντότητας περισσότερο με τρόπο που η ενότητα να αντιπροσωπεύεται από τον αρχηγό της γεναρχικής οικογένειας, ή ως αμοιβαία σχέση μεταξύ των αρχηγών των οικογενειών. Αντίστοιχα τότε, περισσότερο δεσποτική ή δημοκρατική μορφή αυτού του κοινοτικού συστήματος» (MEGA II/1.2: 380-81, Μαρξ 1990: 359-60).

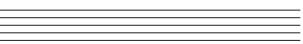
Ο δοσιματικός φόρος (Tribut), ως μια ιστορικά ιδιαίτερη μορφή του υπερπροϊόντος, που αποτελεί την αναγκαία μορφή εμφάνισης μιας συγκεκριμένης σχέσης εκμετάλλευσης και συνεπώς το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης και ιστορικά ιδιαίτερης κοινωνικής δομής, αναλύεται διεξοδικότερα από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Στον 3ο τόμο ο Μαρξ περιγράφει τον δοσιματικό φόρο ως μια ειδική μορφή της γαιοπροσόδου: «Αν αυτοί που αντιπαρά τίθενται άμεσα στους παραγωγούς δεν είναι ιδιωτικοί γαιοκτήμονες, αλλά είναι, όπως γίνεται στην Ασία, το κράτος, που αντιπαρά τίθεται σ' αυτούς σαν γαιοκτήμονας και ταυτόχρονα σαν κυρίαρχος, τότε η πρόσοδος και ο φόρος συμπίπτουν, ή μάλλον δεν υφίσταται τότε κάποιος φόρος που να είναι διαφορετικός από αυτή τη μορφή της γαιοπροσόδου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η σχέση εξάρτησης δεν χρειάζεται πολιτικά και οικονομικά να έχει σκληρότερη μορφή από εκείνη που είναι και η οποία είναι κοινή για όλους τους υπηκόους αυτού του κράτους. Το κράτος είναι εδώ ο ανώτατος γαιοκτήμονας. Η ανώτατη εξουσία είναι εδώ η σε εθνική κλίμακα συγκεντρωμένη γαιοκτησία. Ως εκ τούτου, δεν υφίσταται

όμως επίσης στην περίπτωση αυτή ατομική ιδιοκτησία της γης, παρ' όλο ότι υπάρχει και ατομική και συλλογική κατοχή και χρησιμοποίηση της γης» (Μαρξ 1978: 972). Στον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου* διευκρινίζει μάλιστα ότι ο δοσιματικός φόρος, καίτοι μπορεί να θεωρηθεί ως μια ιδιαίτερη μορφή της προσόδου σε είδος, εντούτοις δεν πρέπει να ταυτίζεται γενικά με τη γαιοπρόσοδο. Ασκεί κριτική στον Sir James Steuart, ο οποίος είχε ονομάσει «πρόσοδο» τον δοσιματικό φόρο των κελτικών φυλών της Βόρειας Σκωτίας και παρατηρεί: «Κάνει το λάθος και μεταφέρει την οικονομική αυτή κατηγορία [την πρόσοδο, Γ.Μ.] στον δοσιματικό φόρο που πλήρωναν οι taskmen στον αρχηγό του κλαν» (Μαρξ 1963: 753, υποσημείωση 214).

Ο δοσιματικός φόρος (Tribut), ως μια μορφή υπερπροϊόντος που προσομοιάζει προς την πρόσοδο σε είδος ή ακόμα προς την πρόσοδο σε χρήμα (όπως π.χ. στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τον 16ο αιώνα), θεωρείται τώρα από τον Μαρξ μια περισσότερο αναπτυγμένη μορφή υπερπροϊόντος σε σύγκριση με την αγγαρεία (πρόσοδο σε εργασία), η οποία αποτελούσε την πρώτη χαρακτηριστική μορφή της φεουδαρχικής προσόδου. Αντίστοιχα, θεωρείται ανώτερης οικονομικής και πολιτιστικής στάθμης η εργασία από την οποία προκύπτει η πρόσοδος σε είδος ή σε χρήμα, σε σύγκριση με την εργασία που παράγει πρόσοδο σε εργασία (υπόκειται στον άμεσο καταναγκασμό της αγγαρείας).

Έτσι, ενώ στις πρώτες προσεγγίσεις του στον ΑΤΠ, το 1853, ο Μαρξ υποστήριζε ότι «το κλαν ανήκει σε έναν κοινωνικό σχηματισμό ο οποίος βρίσκεται μια ολόκληρη βαθμίδα χαμηλότερα στην ιστορική εξέλιξη, σε σύγκριση με τη φεουδαρχία» (MEW 8: 501), στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου* συνάγει ένα διαφορετικό συμπέρασμα, στη βάση της ανάλυσής του για τις ιδιαίτερες μορφές της προσόδου: «Η πρόσοδος σε είδος προϋποθέτει ένα ανώτερο επίπεδο πολιτισμού του άμεσου παραγωγού, δηλαδή μια ανώτερη βαθμίδα ανάπτυξης της εργασίας του και της κοινωνίας γενικά, και διακρίνεται από τη μορφή που προηγήθηκε κατά το ότι η υπερεργασία δεν προσφέρεται πια με τη φυσική της μορφή, επομένως ούτε επίσης πια κάτω από την άμεση επίβλεψη και τον εξαναγκασμό από μέρους του γαιοκτήμονα ή των εκπροσώπων του. Αντίθετα, ο άμεσος παραγωγός υποχρεώνεται να την προσφέρει στο εξής με δική του ευθύνη, ωθούμενος από τη δύναμη των πραγμάτων, αντί από τον άμεσο εξαναγκασμό, και με βάση τις ρυθμίσεις του νόμου αντί με το μαστίγιο» (Μαρξ 1978: 976).

Την κοινωνικοπολιτική και πολιτιστική δομή των ινδικών κοινοτήτων, «που εξακολουθούν εν μέρει να υπάρχουν», περιγράφει ο Μαρξ το 1867 στον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου*. Δίπλα στους άμεσους παραγωγούς «βρίσκουμε τον “κύριο κάτοικο”, δικαστή, αστυνόμο και φοροεισπράκτορα ενωμένους σε ένα πρόσωπο· το λογιστή που κρατάει τους λογαριασμούς σχετικά με τη γεωργία και καταχωρεί και καταγράφει ό,τι σχετίζεται μ’ αυτήν· έναν τρίτο υπάλληλο που καταδιώκει τους εγκληματίες και προστατεύει τους ξένους ταξιδιώτες, που τους συνοδεύει από χωριό σε χωριό· το φύλακα των συνόρων που φρουρεί τα σύνορα της κοινότητας από τις γειτονικές κοινότητες· το βραχμάνο που ασκεί τις λειτουργίες της θρησκευτικής λατρείας· το δάσκαλο που διδάσκει στα παιδιά να διαβάζουν και να γράφουν στην άμμο· το βραχμάνο του ημερολογίου [...]· ένα σιδερά και ένα μαραγκό που φτιάχνουν και διορθώνουν όλα τα γεωργικά εργαλεία· τον αγγειοπλάστη [...] τον κουρέα, τον πλύστη [...]· τον αργυροχόο, πού και πού τον ποιητή [...]. Αυτή η ντουζίνα προσώπων συντηρούνται με έξοδα όλης της κοινότητας» (Μαρξ 1963: 371-2).

Αυτή η δομή έχει συχνά ως αποτέλεσμα να αποκτήσει η κοινότητα έναν αυξημένο βαθμό αυτονομίας και αυτάρκειας, πράγμα που «προσφέρει τη βάση στάσιμων κοινωνικών καταστάσεων, όπως τις βλέπουμε λ.χ. στην Ασία» (Μαρξ 1978: 978). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η ασιατική κοινότητα «προσφέρει το κλειδί για να αποκρυπτογραφήσουμε το γρίφο της αμεταβλητότητας των ασιατικών κοινωνιών, η οποία έρχεται σε εξόφθαλμη αντίθεση με τη συνεχή διάλυση και επανίδρυση των ασιατικών κρατών, και τις διαρκείς αλλαγές δυναστείας. Η δομή των θεμελιωδών οικονομικών στοιχείων της κοινωνίας παραμένει ανέπαφη από τις καταιγίδες, οι οποίες σαρώνουν τις νεφελώδεις περιοχές της πολιτικής» (Μαρξ 1963: 372).

Το ζήτημα που εξετάζουμε εδώ χρειάζεται προσοχή. Ο Μαρξ δεν διατυπώνει κάποια θέση αναφορικά με μια υποτιθέμενη τάση στασιμότητας των κοινωνιών του ΑΤΠ (όπως π.χ. νομίζει ο Mandel (1996), στην κατά τα άλλα εύστοχη ανάλυσή του για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής). Διατυπώνει απλώς μια θεωρητική ερμηνεία του εμπειρικού δεδομένου ότι *συγκεκριμένες* περιοχές της Ασίας επιδείκνυαν μια κοινωνική αμεταβλητότητα. Αυτή η αμεταβλητότητα των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή η διαιώνιση της κοινοτικής συλλογικότητας των γεωργών και η αυτάρκεια των κοινοτήτων δεν αποτελεί εντούτοις τη μόνη ιστορική δυνατότητα των κοινωνιών του ΑΤΠ. Δεν συνάγεται από τα

δομικά χαρακτηριστικά του ΑΤΠ, δεν συνιστά στοιχείο της «μορφής του πυρήνα» (Kerngestalt, MEW 25: 219) των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων.

Υπό συγκεκριμένες συνθήκες, η αυτονομία των κοινοτήτων (ή των γεωργών), από τις οποίες αποσπάται ο δοσιματικός φόρος, μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό τους, με τη σταδιακή ανάπτυξη της αγοράς και των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Ο μετασχηματισμός αυτός συνδέεται με τη «χαλάρωση» των παραδοσιακών κοινοτικών λειτουργιών και θεσμών, την υποχώρηση του παραδοσιακού «εξισωτισμού» και την ανάπτυξη της οικονομικής διαφοροποίησης και πώλησης μεταξύ των χωρικών. (Για την περίπτωση της Ελλάδας πριν από το 1821 βλ. Μηλιός 1988, κεφάλαια 8 και 9. Για τη Ρωσία Μηλιός 1992, Milios 1996). Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ: «Δημιουργούνται μεγαλύτερες διαφορές στην οικονομική κατάσταση των ξεχωριστών άμεσων παραγωγών. Υπάρχει τουλάχιστον η δυνατότητα γι' αυτό, καθώς και η δυνατότητα αυτός ο άμεσος παραγωγός να αποκτήσει τα μέσα για να εκμεταλλευτεί άμεσα ο ίδιος με τη σειρά του ξένη εργασία» (Μαρξ 1978: 977).

Τη «δυνατότητα» αυτή ακριβώς περιέγραφε το 1875 ο Ένγκελς, όταν έγραφε: «Η περαιτέρω εξέλιξη της Ρωσίας σε αστική κατεύθυνση θα εκμηδενίσει και εδώ σιγά σιγά την κοινοτική ιδιοκτησία [...]. Και αυτό πολύ περισσότερο που η κοινοτική γη στη Ρωσία δεν καλλιεργείται από κοινού από τους αγρότες και μετά μοιράζεται το προϊόν, όπως συμβαίνει ακόμα σε μερικές περιοχές της Ινδίας. Αντίθετα, η γη μοιράζεται από καιρό σε καιρό μεταξύ των μεμονωμένων αρχηγών οικογενειών, και ο καθένας καλλιεργεί το μερίδιό του για τον εαυτό του. Είναι ως εκ τούτου δυνατή μια μεγάλη διαφοροποίηση της ευημερίας μεταξύ των μελών της κοινότητας, και αυτό ισχύει στην πραγματικότητα. Σχεδόν παντού υπάρχουν μεταξύ τους μερικοί πλούσιοι αγρότες εδώ και εκεί εκατομμυριούχοι οι οποίοι κάνουν τους τοκογλύφους και απομυζούν τη μάζα των αγροτών» (MEW 8: 564). Ο μετασχηματισμός των ασιατικών σχέσεων παραγωγής προκύπτει επίσης και από μια διαδικασία που ξεκινάει από το ίδιο το κράτος, καθώς αυτό μετασχηματίζεται σε φορέα και εκπρόσωπο καπιταλιστικών συμφερόντων.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΩΣ «ΑΡΝΗΣΗ» ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΣΤΙΚΟΥ ΕΞΕΛΙΚΤΙΣΜΟΥ

Ο μαρξισμός γίνεται εξελικτισμός όταν κυριαρχείται από τον *οικονομισμό*, μια μηχανιστική και σε τελευταία ανάλυση αστική ιδεολογία, η οποία ουσιαστικά εξοβελίζει την ταξική πάλη από τη μαρξιστική θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης, και συλλαμβάνει την Ιστορία ως μια ακριβή διαδοχή τρόπων παραγωγής, πλήρως προσδιοριζόμενη από την εξέλιξη της τεχνικής (η «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων»). Σύμφωνα με το θεωρητικό αυτό σχήμα (το οποίο κωδικοποιήθηκε και διαμορφώθηκε σε δόγμα από τους Σοβιετικούς μαρξιστές υπό τον Στάλιν, βλ. αναλυτικά, με έμφαση στην εξέλιξη των μαρξιστικών ρευμάτων στην Ελλάδα, Μηλιός 1996), υπάρχουν «τέσσερα στάδια» από τα οποία ολόκληρη η ανθρωπότητα θα έπρεπε αναγκαστικά να περάσει, πριν να κυριαρχήσει, τελικά, ο σοσιαλισμός: πρωτόγονος κομμουνισμός, δουλοκτητική κοινωνία, φεουδαρχία, καπιταλισμός.

Ο μηχανιστικός οικονομισμός απολήγει πάντα σε (ή ορισμένες φορές πηγάζει από) μια προσπάθεια να διαμορφωθεί ένα τελεολογικό φιλοσοφικό σχήμα, που να ερμηνεύει και ταυτόχρονα να «προβλέπει» με ενιαίο τρόπο την ιστορική εξέλιξη, μια «φιλοσοφία της ιστορίας» (Heinrich 1996). Στα πολιτικά κυρίως κείμενα του Μαρξ μπορούν να εντοπιστούν τέτοιου είδους «ιστορικο-φιλοσοφικές» αναφορές, που στόχο είχαν να «εμψυχώσουν» όσους, σε αντίθετες συνθήκες, σε ένα απόλυτα αρνητικό συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, αγωνίζονταν για την ανατροπή του καπιταλισμού και για το σοσιαλισμό. Μετά τη θεωρητική τομή που εγκαινιάζει η ρήξη της σκέψης του Μαρξ με τον φιλοσοφικό ανθρωπισμό και τον εμπειρισμό, δηλαδή η οικοδόμηση του θεωρητικού συστήματος της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, οι «ιστορικοφιλοσοφικές» αναφορές αποκτούν μια δευτερεύουσα και περιθωριακή θέση στο έργο του. Η σημαντικότερη ίσως τέτοια αναφορά εντοπίζεται στον *Πρόλογο* του 1859 στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Εκεί ο Μαρξ γράφει: «Σε γενικές γραμμές ο ασιατικός, ο αρχαίος, ο φεουδαρχικός και ο σύγχρονος αστικός τρόπος παραγωγής μπορούν να χαρακτηριστούν ως προοδευτικές εποχές της οικονομικής δομής της κοινωνίας» (MEW 13: 9).

Σύμφωνα με αυτή τη διατύπωση, που αντλείται από την ιδεολογία του εξελικτισμού, ο ΑΤΠ αποτελεί «την πρώτη εποχή στην ιστορία των κοινωνιών που διαιρούνται σε τάξεις» (Krader 1994: 630), η οποία προηγείται ιστορικά της

αρχαίας δουλοκτητικής κοινωνίας. Με τα λόγια ενός Κινέζου μαρξιστή, ο οποίος υπερασπίζεται την εξελικτική «φιλοσοφία της ιστορίας», «ο Μαρξ παρουσιάζει εδώ [στον Πρόλογο του 1859, Γ.Μ.] τον γενικό νόμο ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας. Αν ερμηνεύσουμε τον ασιατικό τρόπο παραγωγής με οποιοδήποτε άλλο τρόπο, τότε η θεμελιώδης μαρξιστική αρχή της κοινωνικής εξέλιξης δεν θα μπορεί να υποστηριχθεί» (Ke Changji 1989: 49).

Όμως, ο Μαρξ αναφέρεται στα *Grundrisse*, στο *Κεφάλαιο* και σε άλλα σημεία του έργου του σε κοινωνίες του 19ου αιώνα όπου κυριαρχούσε ο ΑΤΠ, ή έστω σε ασιατικές κοινωνικές μορφές που εξακολουθούσαν να επιβιώνουν μέχρι την εποχή του και οι οποίες μετεξελίσσονταν προς τον καπιταλισμό (Σκωτία μέχρι το 1811, Ινδία, Ρωσία, Κίνα κλπ. κατά τον 19ο αιώνα). Σε καμία περίπτωση δεν επρόκειτο για κοινωνίες και κοινωνικές μορφές χαμένες στα βάθη του ιστορικού χρόνου, δηλαδή παλαιότερες των αρχαίων δουλοκτητικών κοινωνιών. Θεμελιώνοντας την άποψη ότι οι κοινωνίες που προαναφέραμε κατατάσσονται στον ΑΤΠ, ή φέρουν ακόμη σημαντικά υπολείμματά του, ο Μαρξ απορρίπτει ουσιαστικά τον εξελικτισμό, που θεωρεί πως ό,τι προηγείται του καπιταλισμού αποτελεί «φεουδαρχία».

Την εξελικτική αυτή αντίληψη υιοθετούν πάντως πολλοί μαρξιστές ιστορικοί, που αναφέρονται στον ΑΤΠ ως «ανατολική φεουδαρχία» (βλ. παρουσίαση και κριτική τέτοιων απόψεων στο Μηλιός 1988, κεφάλαιο 8). Όμως και στην περίπτωση αυτή το πράγμα περιπλέκεται, διότι η ιστορική εξέλιξη είναι πάντα πολύ πλουσιότερη από τα απλουστευτικά εξελικτικά σχήματα. Καθώς σε ορισμένες ιστορικές περιπτώσεις ο ΑΤΠ εκτοπίζεται από τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής και σε άλλες από τον καπιταλιστικό, ενώ άλλοτε πάλι ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής διαλύεται προς όφελος του ασιατικού τρόπου παραγωγής (π.χ. με την οθωμανική κατάκτηση ευρωπαϊκών εδαφών), η εξελικτική προσέγγιση των τρόπων παραγωγής υποχρεώνεται σε τέτοιες λογικές και εννοιολογικές ακροβασίες,² ώστε τελικά γίνεται φανερή η απουσία κάθε θεωρητικής θεμελίωσής της, αλλά και η διάψευσή της από την εμπειρική πραγματικότητα. Σε κάθε περίπτωση, η εξελικτική προσέγγιση στερεί από τη μαρξιστική έννοια του (ασιατικού, φεουδαρχικού, ή καπιταλιστικού) τρόπου παραγωγής την επιστημονική της ακρίβεια, δηλαδή την ευρετική και αναλυτική της ικανότητα να προσεγγίζει την *ειδοποιό διαφορά* των εκάστοτε κοινωνικών υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας.

Η μηχανιστική-οικονομιστική εκδοχή του μαρξιστικού εξελικτισμού είναι επομένως ασύμβατη με την έννοια του ΑΤΠ, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Μαρξ στα *Grundrisse* και στο *Κεφάλαιο*. Με άλλη διατύπωση, η μαρξική έννοια του ΑΤΠ αποτελεί ταυτόχρονα και *κριτική του εξελικτισμού*, διότι αποκλείει την προσέγγιση εκείνη που αντιλαμβάνεται την ιστορία ως μια προκαθορισμένη (από την «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων»)³ «προοδευτική» διαδοχή τρόπων παραγωγής.

Δεν αποτελεί επομένως σύμπτωση που ο Ένγκελς, ο οποίος σε πολλά έργα του παραμένει δέσμιος μιας εξελικτικής αντίληψης της ιστορίας, απάειψε τον ΑΤΠ από το γενικό του σχήμα για την εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας: «Η δουλεία είναι η πρώτη μορφή της εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζει τον αρχαίο κόσμο. Την ακολουθεί η δουλοπαροικία το μεσαίωνα και η μισθωτή εργασία στη νεότερη εποχή. Αυτές είναι οι τρεις μεγάλες μορφές της υποδούλωσης που χαρακτηρίζουν τις τρεις μεγάλες εποχές του πολιτισμού» (Ένγκελς 1966: 210).

Καθώς με την επικράτηση του σταλινισμού στην ΕΣΣΔ και τα κομμουνιστικά κόμματα της Δύσης ο οικονομιστικός-εξελικτικός μαρξισμός αναδείχθηκε σε κυρίαρχη εκδοχή της μαρξιστικής θεωρίας, η έννοια του ΑΤΠ αποτέλεσε αρχικά αντικείμενο έντονων θεωρητικών και ιδεολογικών αντιπαράθεσεων μεταξύ των μαρξιστών και των κομμουνιστών. Στη συνέχεια, κατά τη δεκαετία του 1930 ο ΑΤΠ καταδικάστηκε από τον επίσημο σοβιετικό μαρξισμό ως αντιεπιστημονική και αντιμαρξιστική έννοια (Krader 1994. Για τη σύγχρονη μαρξιστική διαμάχη στην Κίνα σχετικά με τη θεωρία του ΑΤΠ, η οποία διεξάγεται σχεδόν αποκλειστικά στο εσωτερικό της προσέγγισης για τα τέσσερα διαδοχικά στάδια ιστορικής εξέλιξης βλ. Brook 1989. Για τη θεωρία του ΑΤΠ ως μεταβατικής μορφής προς την ταξική κοινωνία βλ. Godelier 1978. Για μια κριτική των προσεγγίσεων αυτών βλ. Mandel 1971: 116-139, Tokei 1969).⁴

Η ιστορική ανάλυση αποκαλύπτει ότι η διάλυση του ΑΤΠ (παράλληλα με την πολιτική αποσταθεροποίηση των ασιατικών αυτοκρατοριών, τους πολέμους και τη μετακίνηση μεγάλων μερίδων πληθυσμού, την ανάπτυξη του παγκόσμιου καπιταλιστικού εμπορίου κλπ.) μπορεί να ακολουθήσει διαφορετικές κατευθύνσεις. Στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Μηλιός 1988), η οικονομική ανάπτυξη και η αυξανόμενη αυτονομία των χριστιανικών κοινοτήτων της Νότιας Βαλκανικής από το οθωμανικό κράτος οδήγησαν στην έμμεση υπαγωγή των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο, στη διαμόρφωση μιας

τοπικής εμπορικής, εφοπλιστικής και μανουφακτορικής αστικής τάξης και στην επικράτηση καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων και πολιτικών μορφών, που αναγκαστικά προσέλαβαν ένα εθνικό πρόσημο και εκφράστηκαν κυρίως με την Επανάσταση του 1821. Σε άλλες περιοχές των Βαλκανίων, η αυξανόμενη εξουσία των περιφερειακών κρατικών αξιωματούχων, παράλληλα με την αποσταθεροποίηση και διάλυση των κοινοτήτων, οδήγησε στη διαμόρφωση φεουδαρχικών κοινωνικών και οικονομικών μορφών. Σε όλες τις περιπτώσεις πάντως, η ιστορική εξέλιξη φαίνεται ότι διαψεύδει τη θεωρία των «τεσσάρων σταδίων» του δογματικού εξελικτικού μαρξισμού.

Συμπερασματικά, προκύπτει ότι η μαρξιστική έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής κατέχει ένα διπλό επιστημονικό περιεχόμενο: Από τη μια πλευρά αποτυπώνει τα *θεμελιώδη δομικά χαρακτηριστικά* ενός ιστορικά ιδιαίτερου τύπου προκαπιταλιστικών κοινωνιών (και σχέσεων παραγωγής), ο οποίος ήταν κυρίαρχος σε μεγάλα τμήματα της γης επί αιώνες, και από την άλλη καθιστά σαφές ότι οι εξελικτικές-οικονομιστικές εκδοχές του μαρξισμού (αλλά ακόμα και οι όποιες εξελικτικές διατυπώσεις του ίδιου του Μαρξ) δεν είναι συμβατές με το θεωρητικό σύστημα της *μαρξικής Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* και δεν μπορούν να διεκδικήσουν κανενός είδους επιστημονικό περιεχόμενο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Δεν πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση το κείμενο αυτό, όπως και άλλα που δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδες με το όνομα του Μαρξ, να έχει γραφτεί από τον Ένγκελς, ο οποίος την περίοδο αυτή ενίσχυε οικονομικά, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, τον Μαρξ.

² Π.χ. στις περιπτώσεις που οι ασιατικές κοινότητες και ο ΑΤΠ εκτοπίζονται από σχέσεις δουλοπαροικίας και από τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, η εξελικτική προσέγγιση υποχρεώνεται να εκλάβει τον ΑΤΠ ως μορφή δουλοκτητικής κοινωνίας. Βλ παρουσίαση και κριτική τέτοιων απόψεων στο Mandel 1996.

³ Σε μια πιο «φιλοσοφική» εκδοχή του μαρξιστικών προθέσεων εξελικτισμού, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αποτελεί το στοιχείο της αυξανόμενης «ποσότητας» που έρχεται σε αντίθεση με τις «στάσιμες» σχέσεις παραγωγής, μέχρις ότου, κατά μηχανιστική αναλογία με το νερό που βράζει με την αύξηση της θερμοκρασίας, «η ποσότητα μετασχηματίζεται σε ποιότητα» με τη μετάβαση από τον έναν («κατώτερο») τρόπο παραγωγής στον άλλο (τον «ανώτερο»).

⁴ Η έννοια του ΑΤΠ συνδέεται έμμεσα και με τη συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα του σοβιετικού καθεστώτος, καθότι καθιστά φανερό ότι η απουσία ατομικής ιδιοκτησίας με τη νομική έννοια δεν σημαίνει απαραίτητα την εξαφάνιση επίσης της ταξικής εξουσίας και εκμετάλλευσης, ή, για να το πούμε διαφορετικά, η ταξική εκμετάλλευση των εργαζομένων μπορεί να

προσλαμβάνει συλλογικές μορφές (Μπετελέμ 1975). Η ιδέα αυτή χρησιμοποιήθηκε από τους Wittfogel (1957) και Bahro (1977) με εκλεκτικιστικό τρόπο: Και οι δύο συγγραφείς «συγκράτησαν» από τα δομικά χαρακτηριστικά του ΑΤΠ μόνο τον κρατικό δεσποτισμό και την μη αναγνώριση ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής (δηλαδή από το «σύνθετο όλον» του ΑΤΠ «αφαίρεσαν» τις κοινότητες και την πληρωμή από τη μεριά τους των δοσιμάτων), ώστε να μπορέσουν να ισχυριστούν ότι η Σοβιετική Ένωση και οι άλλες κοινωνίες του 20ού αιώνα που χαρακτηρίζονταν από τον κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας είχαν «ασιατικές» (δηλαδή «καθυστερημένες»-προκαπιταλιστικές) ρίζες και χαρακτηριστικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Γκοντλιέ, Μ. (1973), «Ο όρος ασιατικός τρόπος παραγωγής και τα μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των κοινωνιών», εισ.-μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Δύο.
- Clough, S. B., R. T. Rapp (1979), *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Λένιν, Β.Ι. (1952), *Άπαντα* (Λ.Α.), τ. 1, 2, 3, 5, Νέα Ελλάδα, 1952.
- Μαντέλ, Ε. (1975), *Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Καρλ Μαρξ*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1963), *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, Μόρφωση, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1963-α), *Το Κεφάλαιο*, τ. 2, Μόρφωση, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1978), *Το Κεφάλαιο*, τ. 3, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1979), *Grundrisse*, τ. 1ος, Στοχαστής, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1990), *Grundrisse*, τ. 2ος, Στοχαστής, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1991), *Εμπόρευμα και χρήμα. Το πρώτο κεφάλαιο από την πρώτη έκδοση του Κεφαλαίου*, Κριτική, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1993), *Μαργκινάλια στο «Εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας» του Adolph Wagner*, Κριτική, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ., Φ. Ένγκελς (1965), *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Παπακώστα, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. (1988), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. (1990), «Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο (19ος και 20ος αιώνες)», *Επιστημονική Σκέψη*, 47.
- Μηλιός, Γ. (1992), «Ο Λένιν αντιμέτωπος με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (1893-1900): Μια επίκαιρη μαρξιστική θεωρητική ανάλυση», *Θέσεις*, 38.
- Μουταφτσίεβα, Β. (1990), *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, Πορεία, Αθήνα.
- Μπετελέμ, Σ. (1975), *Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς το σοσιαλισμό*, Ράππας, Αθήνα.
- Rubin, I.I. (1994), *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Κριτική, Αθήνα.

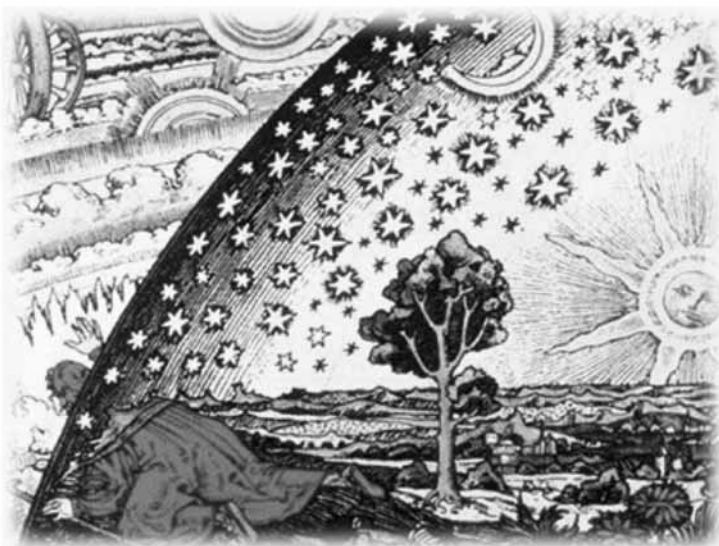

- Σταυρόπουλος, Θ. (1979), *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, Λιβάνης - «Νέα Σύνορα», Αθήνα.
- Τοκάι, Φ. (x.x.), *Για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής*, Αναγνωστίδη, Αθήνα.
- Balibar, E. (1986), «Klassen/Klassenkampf», Labica/Bensussan (Hrsg.), *Kritisches Woerterbuch des Marxismus*, Argument, Berlin, τ. 4, σ. 615-636.
- Bahro, R. (1977), *Die Alternative*, EVA, Koeln-Frankfurt/M.
- Brook, T. (ed.) (1989), «Introduction», του ιδίου, *The Asiatic Mode of Production in China*, Sharpe, Armonk - London.
- Dobb, M., P. Sweezy, R. Hilton, C. Hill, H. Takahashi (1976), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, New Left Books, London.
- Godelier, M. (1978), *Sur les societés precapitalistes*, CERM, Paris.
- Goodman, D., Redclift, M. (1982), *From Peasant to Proletarian. Capitalist Development and Agrarian Transitions*, St. Martin's Press, New York.
- Heinrich, M. (1991), *Die Wissenschaft vom Wert*, VSA, Hamburg.
- Heinrich, M. (1996), «Geschichtsphilosophie bei Marx», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge*, σ. 62 κ.ε.
- Ke, Changji (1989), «Ancient Chinese Society and the Asiatic Mode of Production», Timothy Brook (ed.), *The Asiatic Mode of Production in China*, Armonk - London.
- Krader, L. (1994), «Asiatische Produktionsweise», W.F. Haug (Hrsg.): *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus*, I. Band, Argument Verlag, Hamburg, σ. 630 κ.ε.
- Laclau, E. (1971), «Feudalism and Capitalism in Latin America» *New Left Review*, 67, σ. 19-38.
- Mandel, E. (1971), *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx*, New Left Books, New York - London.
- MEGA (Marx-Engels-Gesamtausgabe) (1981-1988), διάφοροι τόμοι, Dietz Verlag, Berlin.
- MEW (Marx-Engels-Werke) (1969-1977), διάφοροι τόμοι, Dietz Verlag, Berlin.
- Milios, J. (1996), «Pre-Industrial Capitalist Forms: Lenin's Contribution to a Marxist Theory of Economic Development and its Relevance for the Study of LDCs», ανακοίνωση στο Συνέδριο: *Politics and Languages of Contemporary Marxism*, 5-8 December 1996, University of Massachusetts-Amherst, USA.
- Milios, J. (1997), «Der Marxsche Begriff der asiatischen Produktionsweise und die theoretische Unmöglichkeit einer Geschichtsphilosophie», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge*.
- Rostow, W.W. (1971), *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ste. Croix, G.E.M., de (1983), *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Duckworth, London.
- Ste. Croix, G.E.M. (1984), de, «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», *New Left Review*, 146, σ. 92-111.

- Sweezy, P.M. , *The Theory of Capitalist Development*, Modern Reader, New York.
- Tökei, F. (1969), *Zur Frage der asiatischen Produktionsweise*, Neuwied - Berlin.
- Vester, M. (1994), «Soziale Milieus, Klassenmentalitaeten und Solidaritaet», *Widerspruch*, 27, σ. 132 κ.ε.
- Weber, M. (1947), *Grundriss der Sozialoekonomik*, Tuebingen.
- Wittfogel, K. (1931), *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, Verlag Hirschfeld, Leipzig.
- Wittfogel, K. (1962), *Die orientalische Despotie*, Kiepenheuer & Witsch, Köln - Berlin 1962.

Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Διδακτικής των Επιστημών

Hellenic Society of History, Philosophy and Didactics of Sciences

Μπορείτε να διαβάσετε και να εκτυπώσετε
τα παλαιότερα τεύχη του περιοδικού *Κριτική* καθώς και το
Newsletter for the History of Science in Southeastern Europe
στην ιστοσελίδα της Εταιρείας: www.hpds.gr

Newsletter

for the History of Science in Southeastern Europe